

LA FOTOGRAFIA COM A POSSIBILITADORA DE RELACIONES EN PROYECTOS COMUNITARIOS

Cris Palomar Gómez

LA FOTOGRAFIA COM A POSSIBILITADORA DE RELACIONS EN PROJECTES COMUNITARIS

Cris Palomar Gómez
11316104

Treball Final de Grau
Tutor: Fernando Hernández
Facultat de Belles Arts
Universitat de Barcelona 2018

“Fotografiar és posar el cap,
l’ull i el cor al mateix punt de mira”

Cartier Bresson

Resum/Abstract	8
Introducció	10
L'art comunitari	12
L'artista educador	16
La fotografia com a eina d'intervenció social	20
Fotografia col·laborativa. Wendy Ewald	24
Projecte fotogràfic a l'escola Baró de Viver	
L'escola i el context	30
Primera presa de contacte	34
Negociacions amb l'escola i presa de decisions	36
Primera trobada amb el grup	40
Fotografiar és prendre una decisió	42
La importància del punt de vista	44
Les imatges ens evoquen emocions	46
Tensions i obstacles: com lidiar amb els ritmes de l'escola	50
L'acte de fotogràfic	52
Selecció de les imatges	54
Escriure sobre les fotografies	56
Cloenda del projecte	58
Conclusions	60
Bibliografia	64

RESUM

El projecte que exposo a continuació pretén indagar en les relacions que s'estableixen entre els artistes i els projectes pedagògics a les escoles o en el si de la comunitat. També conèixer i experimentar de quines maneres es poden configurar les pràctiques artístiques més enllà dels circuits tradicionals de l'art.

La meua recerca pretén conèixer les oportunitats que ofereix la fotografia com a eina d'intervenció socioeducativa en processos col·lectius, i com aquesta pot servir com a vehicle per a facilitar l'expressió i generar narratives d'experiències i vivències, i per a reflexionar sobre l'entorn més pròxim.

Aquesta investigació es complementa amb l'experiència duta a terme amb un grup de classe de l'Escola Baró de Viver de Barcelona, amb el que hem realitzat un projecte fotogràfic, amb la finalitat de construir una mirada col·lectiva sobre la seva vivència a l'escola. Aquesta experiència m'ha ofert l'oportunitat d'experimentar en primera persona que implica dur a terme un projecte comunitari i m'ha ajudat a donar respostes a algunes de les qüestions plantejades anteriorment.

Paraules clau: art comunitari, experiència col·lectiva, participació, fotografia col·laborativa, educació visual, pedagogia.

ABSTRACT

The project that I set forth below intends to investigate the relationships that are established between artists and pedagogical projects in schools or in communities. The project also analyses and ascertain in which ways artistic practices can work beyond traditional art circuits.

My research aims to determine the opportunities offered by participatory photography as a tool for socio-educational intervention in collective processes, and how it can serve as a vehicle for facilitating expression and generating experiential narratives, reflecting them to the nearest environment.

This research is complemented by a study carried out with a class group from the Baró de Viver School of Barcelona, with which we have worked on a photographic project, with the aim of building a collective view of the experience in the school. This experience has given me personally the opportunity to experience what carrying out a community project involves and has helped me to answer some of the issues raised above.

Keywords: community art, collective experience, participation, collaborative photography, visual education, pedagogy

INTRODUCCIÓ

Aquest projecte neix de la necessitat d'explorar noves formes dins la pràctica artística i la motivació d'endinsar-me en l'art de caràcter social. Durant als meus últims anys a la facultat de Belles Arts el meu interès per indagar en aquestes noves formes d'art més properes a l'àmbit social i pedagògic, a anat creixent. És per això vaig començar a cursar assignatures relacionades amb l'art com a eina d'intervenció social, que m'han obert la porta a conèixer aquests nous escenaris on les experiències artístiques busquen implicar a la ciutadania i a treballar amb col·lectius o comunitats de persones.

És aleshores quan començo a qüestionar-me la meua idea d'artista com a creador aïllat i genial i l'individualisme com a eix del procés creatiu i m'interesso per la idea d'obra d'art com a eina de transformació social i per projectes artístics que impliquin a altres persones, com autors o col·laboradors. Projectes que no estiguin pensats per a ser mostrats en els circuits tradicionals de l'art. Em motiva especialment el fet de poder posar l'art al servei de la societat i que aquest esdevingui una oportunitat de generar canvis en les persones, col·lectius o societat en general.

Paral·lelament la meua formació i professió com a fotògrafa, també em demana buscar nous fronts dins la meua pràctica fotogràfica. És per això que començo a investigar al voltant de projectes comunitaris que utilitzen la fotografia participativa com a eina socioeducativa i expressiva.

Les ganes d'experimentar en primera persona el que implica formar part d'un projecte d'art comunitari, em va fer llençar-me a dur a terme un projecte de caràcter pedagògic a l'Escola Baró de Viver de Barcelona. Es tracta d'una experiència col·laborativa amb alumnes de 6è curs on s'utilitza la fotografia com a eina d'expressió i comunicació. L'objectiu principal del projecte és desenvolupar un procés de reflexió-acció sobre el seu pas per l'escola, les seves mirades i la seva experiència. Pretén tenir una incidència transformadora en els infants, fer sorgir un aprenentatge, una nova manera de mirar-se a ells mateixos, als seus companys i al seu entorn. A la vegada per a mi ha estat una oportunitat per ubicar-me, per primera vegada, en el rol d'artista educadora dins d'una institució i aprendre de tot allò que això implica.

L'ART COMUNITARI

El terme art comunitari s'associa a un tipus de pràctiques que busquen implicar-se en el context social i, sobretot, afavorir la col·laboració i la participació de les comunitats implicades (Palacios,2009).

No és fàcil definir el terme art col·laboratiu o comunitari, ja que existeix una bibliografia considerable al respecte. Segons el moment històric i geogràfic podem trobar matisos diferents en el seu significat, doncs la seva evolució ha anat en paral·lel al ritme de la societat i l'art des de finals dels 60 fins l'actualitat (Palacios,2009).

Es podria entendre com una corrent de practiques artístiques que, des dels anys 60, desenvolupen els seus processos culturals en relació a la comunitat específica, amb l'objectiu de generar algun tipus de transformació social o canvi, en una relació directe amb el context, apostant per una concepció activa i participativa de l'art, prenent un desenvolupament democràtic cultural i la generació de canvis estructurals a través de relacions sostingudes en el temps amb les diverses comunitats. Unes pràctiques centrades en entendre el format de la col·laboració(Kester,2004) i emfatitzant el context com a punt de partida i meta (Ardenne, 2006), entenent aquest com a lloc de producció i generació de relacions socials (Cleveland, 2002).

Pel que fa als artistes, intentaran ser “catalitzadors per al canvi, posicionant-se com a ciutadans-activistes” (Lacy, 1995: 177). Perquè la seva feina sigui efectiva, tàctica i estratègica, han d'aprendre a desenvolupar una sèrie de capacitats i habilitats que els faci ser realment incisius dins dels sistemes socials en què l'acció artística intervé. Entre d'altres habilitats que l'artista hauria de desenvolupar, Lacy destaca les capacitats per saber col·laborar, per dirigir-se i crear públics específics i heterogenis, per entrecreuar-se amb altres disciplines, per interpretar de manera interessada les qualitats del context i per a comunicar eficaçment els processos i resultats fruitos de la pràctica artística.

Almagro& Collados(2006) apunten que el grau d'efectivitat d'una pràctica artística col·laborativa radica en la capacitat l'apoderament de la comunitat, i que aquesta sigui capaç de plantejar una continuïtat autònoma, més enllà de la presència de l'artista.

En aquesta efervescència artística i cultural de la dècada dels 60 i principis dels 70, es troba una línia artística marcada per l'evolució de les pràctiques conceptuals, formatives i de l'art d'acció, que va cap a l'activisme sociopolític. Qüestionar-se l'art per l'art, o valors com el formalisme o el sistema del mercat artístic, va derivar a la idea d'obra d'art com a eina per al canvi social.

La crítica de l'individualisme com a eix del procés creatiu i de l'artista com a creador aïllat i genial van afavorir que un número important de companys artistes renunciessin al seu estatus. Van canviar el seu marc d'elitisme cultural per una vinculació de la seva feina amb problemàtiques socials del seu entorn, normalment en relació a grups socials desfavorits i a les seves necessitats.

Aquesta inquietud pel context social en el que vivien, va arribar a treure l'obra d'art de la galeria i del museu, per situar-la en l'àmbit més quotidià. David Harding, un dels artistes comunitaris més influents de Gran Bretanya, afirma que l'“individualisme, l'auto expressió i l'art per l'art, comencen a ser reemplaçats per la col·laboració, la rellevància social, el procés i el context” (David Harding, 1995)”.

Segons Gablik(1995), el mite de l'artista individualista i aïllat, s'ha de mirar des d'una perspectiva política i social, ja que prové d'un model modernista que potencia la separació de l'individu de la societat (estructura de poder que allunya la funció social de l'art i valora la seva producció a producte/mercaderia).

Gablik parla de la necessitat de tornar a la responsabilitat social i política, de trencar amb l'alienació dels anys previs per comprendre des d'un nou model que no impliqui sols el paradigma de la visió sinó també de l'escolta i l'atenció.

L'ARTISTA EDUCADOR

Jordi Ferreiro. artista i educador, comenta en una entrevista la importància de lligar la seva funció com a educador a la pràctica artística:

“Com educador em fixo més en artistes que treballen l'educació des de l'experiència directa, o sigui, sí que tinc referències bibliogràfiques d'investigadors, filosòfics o conceptuals, però el que realment em serveix són aquelles figures que treballen sobre la practica mateixa, que és el que considero que fa falta: compartir aquestes experiències. Podríem parlar de persones com Luis Camnitzer, María Acaso, Nicolás París, [...] Crec que és un statement comercial oblidar que molts artistes consagrats s'han apropat a la docència o han fet projectes educatius. És el cas de Joseph Beuys, Tània Bruguera, o Allan Kaprow, entre d'altres. Però sembla que els artistes que s'acosten a allò pedagògic, són artistes que no han triomfat o que no poden viure del seu art i molts cops és tot el contrari” (Ferreiro, 2017)

Hernández(2009) a l'article “De que parlen els artistes quan duen a terme projectes artísticopedagògics?” explora el que fonamenta i projecta les relacions que s'estableixen entre artistes i projectes pedagògics a les escoles i en el si de la comunitat. A partir de la revisió que fa d'algunes experiències internacionals sobre projectes col·laboratiu duts a terme per artistes, ens fa algunes propostes, que es podrien tenir en compte de cara a configurar projectes artístics comunitaris. La finalitat és que aquests projectes realitzats amb la comunitat esdevinguin alguna cosa més que una activitat lucrativa o de caràcter social i arribin a tenir una incidència transformadora més enllà dels seus propis límits i supòsits.

Aquests tipus de projectes, haurien de promoure, segons Hernández(2009):

- Estructures organitzatives flexibles dins de límits permeables
- Una participació activa i col·laboratives, la qual cosa suposa compartir les responsabilitats en la planificació, implementació i avaluació del programa.
- Accessibilitat per a tothom. En aquest sentit, cal tenir present que un programa de qualitat s'articula al voltant de la noció d'inclusió, la qual cosa significa que en les propostes tothom ha de trobar el seu lloc per aprendre.
- Un caràcter local dels projectes, que s'evidencia en la utilització de mitjans relacionats

amb l'entorn pròxim, tant en relació als materials com als continguts.

- Realitzar projectes vinculats amb la indagació. Això suposa que els projectes també formen els seus actors com a investigadors del camí recorregut.
- Cada projecte comporta un procés de creació activa, de performativitat i d'exposició d'allò realitzat, no només amb la finalitat que els participants se senti reconeguts, sinó que els beneficis de l'art arribin també al públic més ampli.

Aquestes són les reflexions finals a les que arriba Hernández(2009) en el seu article, que poden ser molt inspiradores de cara al plantejament de noves practiques artístiques:

- Reinventar-nos com a artistes, treballadors de la cultura i educadors.
- Mirar els nens, les nenes, els joves, els diferents grups de la comunitat amb uns altres ulls: no com a consumidors sinó com a actors.
- Incorporar a les pràctiques artístiques altres coneixements i sabers, relacionats amb qüestions vinculades a la identitat/ subjectivitat, poder, les polítiques culturals, la memòria individual i col·lectiva...
- Contribuir amb els projectes pedagògics artístics a obrir l'escola i la comunitat a les múltiples formes i experiències de representació que circulen pel món. En aquest sentit, l'artista educador té el paper d'afavorir el canvi a l'escola.
- Contribuir amb les pràctiques artístiques al fet que l'escola i les comunitats ofereixin projectes apassionants als seus membres, des dels quals pugin aprendre sobre si mateixos, els altres i el món.
- Sentir que podem compartir i aprendre amb els altres. En aquest sentit no es pot oblidar que l'artista, quan facilita que altres aprenguin, també pot aprendre.
- Contribuir amb els projectes a l'establiment de pont entre l'escola, la família i les comunitats.
- Estar disposat a aprendre d'allò emergent, d'allò que està passant i no només d'allò establert i reconegut.
- I, per últim, que els projectes siguin experiències que contribueixin a transgredir i crear.

LA FOTOGRAFIA COM A EINA D'INTERVENCIÓ SOCIAL

Entenent la intervenció social com tot aquella “forma de mirar i fer que aboca creativitat sobre les esferes de la vida per mitjà de llenguatges simbòlics, processos artístics i produccions col·lectives que afavoreixen la recerca, l'accés i el diàleg, amb una intenció cap a la transformació” (Oleachea, 2013) en aquest apartat parlaré sobre les oportunitats que ens ofereix la fotografia com a eina d'intervenció social en els projectes d'art comunitari.

He volgut ampliar l'objecte d'investigació a la denominació “Fotografia aplicada a la intervenció social”, per no acotar el terme exclusivament a les pràctiques designades sota el paraigües de la “Fotografia Participativa”, definides com aquelles que cedeixen els mitjans fotogràfics de producció d'imatges als protagonistes d'una realitat perquè la narrin ells/es mateixos.

Almudena Caso, referent al nostre país de la Fotografia Participativa, membre del col·lectiu Lascientovolando, la defineix com a “pràctica cultural que visualitza altres mirades, les que no es veuen i les que no s'escolten, i les presenta com a legítimes. Considera que tenen la voluntat d'apoderar, i ho fan a través de processos compartits, d'exposicions, de publicacions, de trobades, etc. i d'una gestió cultural compromesa amb la nostra societat (Caso).

La fotografia participativa, neix del “Mètode Photovoice” implementat per primer com per Caroline Wang els anys 90, que es defineix com un procés a través del qual les persones poder identificar, representar i millorar les seves comunitats a través d'una tècnica fotogràfica específica. Aquest mètode posa les càmeres en mans de diferents persones per permetre que adquireixin el potencial per documentar-se i catalitzar canvis potencials en les seves pròpies comunitats. S'utilitza la immediatesa de la imatge visual per proporcionar evidència i per promoure el mètode participatiu de compartir experiències i coneixement (Wang&Burriss, 1997)

La funció de les fotografies és desencadenar reflexions mitjançant preguntes al voltant d'aquestes. La clau del Photovoice no és simplement la creació d'imatges. Aquest mètode comporta la discussió al voltant de les imatges que han creat els participants, fet que aconsegueix que tinguin un sentit i puguin definir les seves imatges (Wang, 1999)

Considero que aquests són alguns dels objectius que persegueixen els projectes que utilitzen la fotografia com a eina d'intervenció social:

- Crear un espai que possibiliti l'elaboració simbòlica a través de l'experiència fotogràfica
- Partir de les capacitats individuals i grupals, permetent el seu desenvolupament
- Facilitar als participants l'accés als coneixements i habilitats per produir imatges artístiques utilitzant la fotografia com a instrument
- Representar les seves pròpies idees, sentiments i inquietuds a través d'imatges generades per ells mateixos.
- Ampliar les possibilitats de comunicació
- Acompanyar-los en el procés de crear la seva identitat expressiva, és a dir, construir la seva manera particular de fotografiar.

L'experiència "Con la cámara auestas", projecte interdisciplinari i col·laboratiu sobre l'ús de la fotografia i l'apoderament d'un grup de dones migrades que es va dur a terme a la ciutat de Bilbao, em serveix d'exemple per a destacar algunes de les aportacions de la fotografia en processos participatius.

(Ulloa, Esesumaga, López, Mata, Pereira, & Maiztegui, 2018) després de la seva experiència en el projecte "Con la cámara auestas" identifiquen dos processos clars de participació. En primer lloc, la participació com a procés motivador que genera accés a la presa de decisions i permet assumir responsabilitats compartides. En les diferents etapes i moments del projecte, les persones destinatàries han pres decisions importants que els hi han permès apropiar-se més del seu projecte. A més a més, afirmen que les pràctiques expressives com la fotografia, poden configurar-se com a recursos per a dur a terme pràctiques amb la ciutadania, ja que generen condicions per a ser persones actives, protagonistes i amb drets (Cubillos 2012). En segon lloc, la participació com a procés pedagògic, perquè genera aprenentatge i coneixement en totes les parts involucrades (Torres 2009)

Ulloa, Esesumaga, López, Mata, Pereira, & Maiztegui (2018) també parlen sobre la importància dels textos que acompanyen les imatges. A la mostra final de la segona

edició del projecte, hi havia una presència important de textos al costat de les fotografies. Aquests, eren transcripcions de les converses grupals que havien sorgit en els tallers al voltant de les fotografies, a més de textos escrits de manera col·lectiva específicament per acompanyar les fotografies seleccionades. Estaven pensats per a guiar als que observessin l'exposició i assegurar la correcta lectura del missatge que les participants volien transmetre.

També destaquen que tot i que les paraules haguessin estat mencionades per persones concretes, de la mateixa manera que les fotografies les havien fet persones concretes amb noms i cognoms, les dones van escollir col·lectivitzar l'autoria tant de les fotografies com dels textos per a presentar a l'exposició. Entenien que estaven recollint un missatge transmès d'una manera col·lectiva.

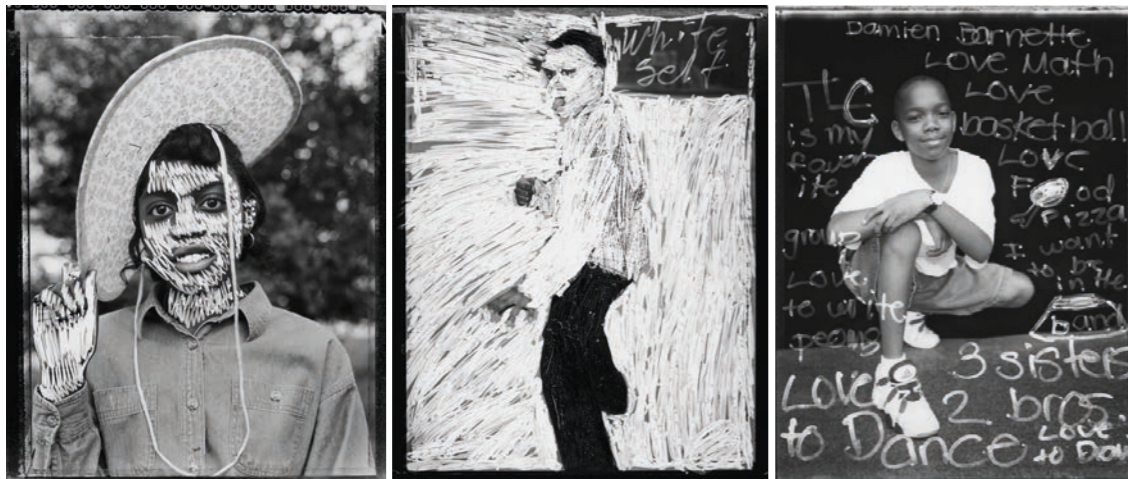
FOTOGRAFIA COL-LABORATIVA. WENDY EWALD

La feina de la artista, fotògrafa educadora Wendy Ewald, ha estat un referent clau en el meu projecte, i és un bon exemple de fotografia col·laborativa pel seu llarg recorregut en la seva trajectòria professional amb nens, dones i famílies, generalment de col·lectius desfavorits o de minories ètniques que aprenen a comunicar visualment i a expressar la seva realitat a través de la fotografia. Ewald adapta el disseny de cada projecte en funció dels membres que hi participen, fa una investigació sobre les qüestions que tenen relació amb el comportament i les normes socials en el context on treballa. Fa més de 30 anys que proposa i perfecciona un mètode de creació artística participatiu i col·laboratiu amb la fotografia, a diferents comunitats al voltant del món, especialment amb nens i nenes.

L'estil de les obres de Ewald està a mig camí entre la pràctica artística i l'etnografia. La feina d'Ewald reflexa la pràctica utilitzada pels etnògrafs en la documentació dels seus protagonistes a través d'entrevistes i fotografies per documentar-se més sobre la cultura del poble i la seva ètnia. Les fotografies que fa són resultat del temps que comparteix amb els nens, escoltant les seves vivències, els seus somnis i fantasies. Col·labora amb ells per a generar idees basades en les seves històries.

El contingut del projecte es treballa sempre de manera col·laborativa i s'adapta a les necessitats i inquietuds del grup. No obstant, sempre s'inicia de manera similar en tot el procés de treball: els ensenya imatges per començar a parlar sobre el significat de la fotografia, que tinguin relació amb la seva cultura, per tal que s'hi identifiquin i els serveixin com a pretext per parlar i generar un diàleg. Així permeten a l'artista percebre quina és la seva forma de mirar i interpretar les imatges.

A les seves sèries d'imatges, Ewald proposa que els subjectes intervinguin les fotografies que ella fa a partir de documentar la seva vida, incloent textos escrits pels protagonistes o intervencions gràfiques sobre la imatges, creant així nous significats per als retratats. També col·loca algunes de les seves pròpies imatges, generant un cos de treball col·laboratiu comú, allunyant-se del concepte d'autor únic i la figura de creador individual.



Aquest procés la va portar a desenvolupar un mètode pedagògic que ella anomena Alfabetització a través de la fotografia (Literacy through Photography, LTP). Es tracta d'una metodologia participativa en què els nens/es prenen fotografies d'objecte del seu interès. Els estimula a explorar el seu món, a la vegada que fotografien escenes de la seva pròpia vida i els permet fer servir les seves imatges com a catalitzadores de l'expressió verbal i escrita. Emmarcat al voltant de temes universals com l'autoretrat, la comunitat, la família i els somnis, LTP proporciona als infants i a l'equip docent les eines d'expressió i d'investigació de la fotografia i l'escriptura per al seu ús a l'aula. També serveix per a connectar les imatges i la creació de fotografies amb continguts que estableix el currículum.

Ewald, comenta en una entrevista que “ la fotografia resulta clau per a portar aspectes de la vida de cada individu a l'aula i que sens dubte permet aprofundir en les relacions socials entre els propis companys. En poques ocasions els alumnes s'obren d'aquesta manera al professor donant-li l'ocasió de comprendre'ls millor i de reconèixer actituds que, d'una altre manera, possiblement haguessin passat inadvertides” (Ewald,2011)

La seva metodologia també estimula permanentment als estudiants a escriure, abans i després de fer les fotografies. Considera que hi ha una retroalimentació entre escriptura i fotografia. Molts dels seus alumnes que tenien problemes per expressar els seus sentiments a través de l'escriptura, van poder fer-ho millor quan treballaven sobre una foto que tenia alguna relació amb les seves pròpies vides, especialment si havia estat feta per ells mateixos. En el mètode LTP, sempre hi ha un procés cíclic d'escriure, fotografiar, escriure. Quan es suggereix un tema per fotografiar es convida primer a escriure sobre com podria representar-se en una imatge o a buscar elements descriptius que ajudin a previsualitzar-la, es fa la fotografia i després es torna a escriure sobre el que es creu que comunica aquesta.

**PROJECTE
FOTOGRAFIC
PARTICIPATIU A
L'ESCOLA BARÓ DE
VIVER**

L'ESCOLA I EL CONTEXT



L'escola s'ubica al barri de Baró de Viver, un dels més pobres de Barcelona, dins del districte de Sant Andreu. La seva història comença amb la construcció de cases barates a finals dels anys 20 del segle passat. La seva població s'ha nodrit de successives onades migratòries, i el seu espai vital ha estat sempre aïllat entre el riu Besòs i els polígons industrials. A les últimes dècades el barri ha passat diversos plans de millora, però la realitat és que només surt per la televisió per parlar de desnonaments i desigualtats. Realment és un barri molt desconegut i oblidat de la ciutat.

Fa mes de 10 anys el centre es va instal·lar en una dinàmica negativa i de conflictivitat, i va ser aleshores quan va començar un procés de transformació en el que van decidir adoptar el model dde Comunitats d'Aprenentatge per revertir la situació, i fer de l'escola un espai obert a les famílies, obert al barri i obert al món.

A les comunitats d'aprenentatge el motor de la vida de l'aula i de la vida de l'escola és el diàleg. El diàleg permet donar veu a tots els nens, mostrar-los reconeixement, estimació i afecte. A través del diàleg els infants construeixen la seva identitat i la del grup, i també construeixen el seu coneixement de manera col·lectiva. A través del diàleg s'estableix un vincle intens que permet als mestres convertir l'infant en el centre de tot, veure'l com a persona i no només com a alumne. No se'ls transmeten coneixements, se l'ajuda a créixer en tots els sentits.

“NO ÉS UNA METODOLOGIA, ÉS UNA MIRADA”

La seva manera de treballar es basa en el que anomenen “projectes de treball de vida d'aula”. Aquesta metodologia no es limita a crear un centre d'interès que serveixi com a excusa per a treballar totes les àrees. Tampoc es limita a oferir un tema per a fer una investigació o recerca. Va molt més enllà: permet als infants decidir part del currículum, conèixer-se a ells mateixos i els altres a través del diàleg i establir una relació amb el món mitjançant la formulació de preguntes i el plantejament de problemes.

M'explica que les mestres fan de guia i practiquen l'escola activa. Els infants aprenen a partir dels dubtes que els inquieten, les seves inquietuds fan que emprenguin processos

d'investigació i diàleg a través dels quals faran descobriments sobre el món i sobre ells mateixos.

L'escola d'una sola línia, el que fa que sigui molt familiar i facilita aquesta atenció propera. Els nens viuen l'escola com una segona família, van contents i són feliços, que aprenen i creixen, i pensen i creen. Inclús aquells que tenen situacions familiars adverses, són capaços de molt.

Malgrat tot, l'escola continua amb l'estigma degut a la ubicació en un barri apartat i al seu perfil socioeconòmic, i no arriba a omplir mai matrícula amb primeres opcions.

PRIMERA PRESA DE CONTACTE



A mitjans de febrer va començar l'aventura a l'escola. No era nou per mi entrar a formar part d'un projecte dins del marc educatiu. Durant molt anys vaig estar vinculada al món de l'educació, treballant a esplais, ludoteques i menjadors escolars. Però aquestes feines havien estat sempre dins de l'àmbit del lleure, fora de l'horari lectiu i sense relació pròpiament amb les pràctiques artístiques.

Per tant, aquesta nova experiència, era tot un repte per mi, seria la primera vegada que m'ubicaria com a artista/educadora en una escola i això em feia cert respecte, a la vegada que m'il·lusionava, ja que era una gran oportunitat per posar-me a prova fora dels marges de lo conegut, i sabia que l'experiència vindria acompanyada de nous descobriments i aprenentatges.

La primera presa de contacte va començar amb una primera reunió amb la directora de l'escola, la Maica.

Un cop dins l'escola, m'espero al vestíbul a que arribi. És un espai ampli, lluminós i sobretot molt cuidat i acollidor. Més tard descobriré que aquest ambient cuidat i acollidor es reproduïx per totes les aules i espais, tots amplis i amb llum natural. Es tracta d'una construcció en planta baixa on totes les aules estan connectades directament amb els espais exteriors.

La reunió va ser molt agradable, la Maica em va posar en context explicant-me sobre el barri i sobre els inicis, l'evolució i filosofia de l'escola. Per la meua banda, jo li vaig explicar quina era la meua proposta, tot i que encara no està del tot definida.

Mes tard, es va sumar a la reunió a tutora dels nens de 6è, la Mònica, persona que es convertirà en una peça clau en el projecte. Ella em va parlar de com s'organitzaven en el dia a dia de l'aula i quins eren els projectes en els que estaven treballant en aquell moment.

Tant la Maica com la Mònica van mostrar molt d'interès per la proposta. Els hi va semblar molt interessant, ja que creien que els hi aportaria l'oportunitat de descobrir un nou món desconegut per ells.

NEGOCIACIONS AMB L'ESCOLA I PRESA DE DECISIONS

Després d'aquella primera trobada, on vaig poder conèixer la realitat de l'escola, vaig començar a definir d'una forma més precisa la proposta i a pensar en quines serien les necessitats tant a nivell logístic, com de materials i recursos.

Proposta i necessitats del projecte

“L'Escola de Baró de Viver vista des de la mirada dels nens i nenes de la classe de 6è”.

L'objectiu principal del projecte és desenvolupar un procés de reflexió-acció sobre el seu pas per l'escola, les seves mirades i la seva experiència. Pretén tenir una incidència transformadora en els infants, fer sorgir un aprenentatge, una nova manera de mirar-se a ells mateixos, als seus companys i al seu entorn. Descobrir un nou mitjà de comunicació i expressió que els permetrà crear imatges del seu dia a dia a l'escola, a través de les quals, posteriorment dialogarem i reflexionarem. A la vegada estaran generant un record i una memòria d'una etapa important de la seva vida: el seu últim any a l'escola.

Això ho farem, posant a la seva disposició un seguit de càmeres que els permetrà convertir-se en fotògrafs durant unes setmanes. Aniran fotografiant segons unes pautes, que anirem marcant durant les diferents sessions. Paral·lelament, jo també aniré documentat fotogràficament tot el procés.

El resultat serà un reportatge fotogràfic col·lectiu que ens mostrarà una mirada col·lectiva sobre l'escola i sobre el grup de classe. El projecte podria concloure's amb possible exposició on es mostrés l'experiència viscuda a través de les imatges i les reflexions obtingudes.

Quina infraestructura i material necessitarem?

Una de les necessitats més bàsiques del projecte era aconseguir càmeres fotogràfiques pels alumnes. L'escola només disposava d'un parell, i pel que semblava no acabaven de funcionar massa bé. Les característiques de les càmeres que necessitaven era que fossin càmeres digitals compactes de baixa gamma, amb flaix i fàcils d'utilitzar.

L'escola es va posar ràpidament en contacte amb al CDR(Centre de Recursos) de Sant Andreu, que ens va prestar 4 càmeres, de les que podríem disposar durant tot el temps que necessitéssim.

En quant els espais, disposàvem de l'aula de 6è equipada amb una Pissarra electrònica i de l'aula d'informàtica, amb diversos orinadors, un d'ells connectat a un projector. També teníem la llibertat de poder accedir a qualsevol espai de l'escola quan fos necessari.

En quins espais i hores de classe es durà a terme el projecte?

El projecte fotogràfic que estàvem plantejant, anava a ser un projecte més dels que ells anomenen "projectes de treball de vida d'aula", a través del qual anirien treballant també altres continguts del currículum escolar.

Tot i que s'organitzen en base a un horari setmanal, a l'escola són bastant flexibles a l'hora de planificar els espais de treball i vam decidir que ens trobaríem un cop per setmana durant uns dos mesos (unes 8 sessions) i que prioritàriament o faríem en dijous o divendres al matí durant una hora i mitja aproximadament.

D'entrada no vam calendaritzar totes les sessions. Vam plantejar anar pactant setmanalment, el dia i l'hora de la següent trobada, per així atènyer-nos a les diferents circumstàncies que poguessin anar sorgint.

A banda de les hores de les que disposaria de poder estar amb tot el grup de classe treballant conjuntament, l'escola em va obrir les portes a estar com a observadora, a els espais o activitats que volgués.

També vam valorar, que era important, que els nens i nenes tinguessin accés a les càmeres durant qualsevol moment del seu dia a dia a l'escola, ja que així disposarien de suficient temps per torbar moments per anar realitzant les seves fotografies en base a les diferents propostes i reptes que se'ls hi anirien plantejant durant les trobades.

PRIMERA TROBADA AMB EL GRUP



Aquell primer dia amb els alumnes era un dia important per a mi. Després de varies setmanes pensat en com començar a donar-li forma al projecte, només em faltava conèixer els que anaven a ser els protagonistes de la història. Estava nerviosa, però molt il·lusionada a l'hora.

Tenia moltes ganes de saber com seria el grup i de veure com respondrien a la proposta que els hi anava a plantejar. Creia que la manera de fer-ho havia de ser el màxim atractiva possible, per tal de captar la seva curiositat i que motivessin amb el projecte.

Vaig començar presentant-me i mostrant-los algunes imatges de la meua feina fotogràfica. A partir de la visualització d'imatges de diferents fotògrafs vam començar a parlar sobre el significat de la fotografia. També sobre el paper de la fotografia en les nostres vides.

Després d'aquesta petita introducció, vaig present-los la proposta de projecte a la que els convidava a formar part.

“Fer un projecte conjunt en el que aprendrem a mirar el nostre entorn i a nosaltres mateixos a través d'una càmera”

FOTOGRAFIAR ÉS PRENDRE UNA DECISIÓ

La primera dinàmica que vam fer va ser convidar-los a mirar a través d'un petit requadre retallat amb cartolina, per experimentar el que implicava seleccionar fragments de realitat per convertir-los en imatges significatives.

En rotllana després, vam compartir el que havíem experimentat fent-ho. He de dir, que en aquesta primera posada en comú, em vaig sorprendre de la gran capacitat d'expressar-se que tenien els infants i de lo participatius i respectuosos que eren els uns amb els altres. Això em feia veure, que en aquesta escola, estan molt acostumats a que se'ls hi pregunti per la seva opinió i a ser reflexius amb les seves experiències.

Vam acabar la sessió sortint per grups amb les càmeres, amb la missió de "fent fotografies de coses significants de l'escola". En aquesta última part se'ns va tirar el temps a sobre i no tots vam poder disparar fotos, cosa que va originar algun que altre conflicte entre ells. Això ens feia veure que de cara en endavant haurien d'aprendre a tenir paciència i a saber compartir les càmeres entre tots.

La proposta per la següent trobada era:

"Fer fotografies d'espais o racons de l'escola que ens evoquin sentiments o emocions"



LA IMPORTÀNCIA DEL PUNT DE VISTA



Després de veure totes les fotografies que havien disparat amb la premissa “espais i racons de l'escola que t'evocin a sentiments” van compartir els motius pels quals havien decidit fotografiar aquells espais.

Molts havien coincidit fotografiant els mateixos llocs i persones: la cuinera, el conserge, la secretaria, el gimnàs, el pati, la porta d'entrada...

Aleshores vam analitzar les imatges i vam observar que en moltes de les fotografies que es repetien, pràcticament tots havien disparat la foto des del mateix lloc, obtenint pràcticament els mateixos enquadraments.

Això ens va donar peu a reflexionar sobre la importància del punt de vista. Qüestionant-nos sobre el lloc que s'havien col·locat a l'hora de disparar les imatges, tots coincidien en que s'havien quedat a la porta dels espais escollits.

Perquè ningú s'havia apropat a la cuinera? Si ella era important per ells perquè és la que els cuina cada dia, perquè ningú ens mostrava el menjar a les imatges? O les seves mans des d'aprop treballant amb el menjar? Havien actuat de la mateixa manera que quan van fer la dinàmica amb les cartolines?

Perquè entenguessin allò que els hi estava intentant explicar, els hi vaig fer una demostració de com d'una mateixa escena podem fer fotos molt diferents. Fent sortir a una nena de voluntària i fotografiant-la des de diferents punts de vista. Això va servir per adonar-nos de que fer una fotografia implica dedicar un temps a la presa de decisió i que és important moure'ns per l'espai en busca del punt de vista més ens interressi.

La projecció d'imatges d'altres fotògrafs va ajudar a que entenguessin el concepte. També vam reflexionar sobre la importància de la mirada de cadascú, que és única i que això significa que poden existir diferents punts de vista sobre una mateixa realitat. Això ho aniríem descobrint a través de les fotografies que anessin fent de l'escola, i ens permetria observar les diferents mirades sobre aquesta.

LES IMATGES ENS EVOQUEN EMOCIONS



Per aprendre que les imatges ens poden connectar amb emocions vam fer una dinàmica on van d'escriure les emocions que els hi transmetien una sèrie d'imatges que vam anar projectant. Compartint-ho posteriorment, van adonar-se que el que ens pot fer sentir una imatge, es diferents segons qui la miri.

Després, van escriure les seves reflexions, sobre la següent pregunta:

“ Quines emocions i sentiments em fa sentir la meva escola ”

La posterior posada en comú va ser molt interessant. És va generar un ambient molt agradable, en els que es van sentir còmodes per compartir amb els demés els seus escrits.

Vam parlar d'emocions i valors com alegria, amistat, companyerisme, esforç, aprenentatge, solidaritat, igualtat, diversió...

Van poder reconèixer que no tots els sentiments i emocions que els fa sentir l'escola són agradables. Molts van compartir que a vegades, en algunes situacions experimentaven impotència, avorriment, ràbia, enfado...

Reflexionar sobre el que els feia sentir l'escola, va donar peu a parlar sobre diferents vivències i records, que havien viscut al llarg dels anys.

Finalment, van provar d'imaginar-se quines imatges farien per representar els sentiments i emocions dels quals havíem parlat.

Cadascú va triar una d'aquestes emocions, a partir de la qual començaria a fotografiar.

QUINES EMOCIONS I SENTIMENTS US FA SENTIR LA VOSTRE ESCOLA?

- A L'ESCOLA EM SENTO AMB LIBERTAT I VINC APRENDRE, I APRENC MOLTES COSES PER QUE JO TINGUI UN FUTUR MILLOR I QUE PUGUI TREBALLAR QUAN SIGUI GRAN. M'AGRADA VINDRE A L'ESCOLA!!!

QUINES EMOCIONS I SENTIMENTS US FA SENTIR LA VOSTRA ESCOLA?



- AMISTAT
- DIVERSIO
- TREBALL
- FORÇA

L'escola es la meua segona casa!

^{Leo}
Quines Emocions i Sentiments us Fa Sentir la vostra Escola?

- A la escola em sento acollida.
- Vinc a la escola i vinc amb alegria per que m'ensenyan moltes coses noves cada dia.

QUINES EMOCIONS I SENTIMENTS US FA SENTIR LA VOSTRE ESCOLA

- L'escola hemga recordar estimar gaire moltes NOTICIES emocionants  hi tampo benim aprendre, tampo hem gan la broca pero es  Mille

TENSIONS I OBSTACLES: COM LIDIAR AMB ELS RITMES DE L'ESCOLA

Quan ja portàvem un mes treballant en el projecte, vaig començar a trobar-me amb diferents tensions i obstacles que feien que aquest no estigués avançant de la manera que jo esperava.

Me n'adonava de que el temps que els alumnes estaven dedicant a fer fotografies durant la setmana, era molt limitat. Els nens/es quasi no estaven fent fotografies i quan les feien, era amb un temps acotat per la mestre (que potser no era el moment idoni per ells). Això feia que quan ens trobàvem gairebé no tinguéssim material per visionar i a partir del qual treballar.

Vaig compartir amb la tutora la necessitat que veia en que poguessin utilitzar les càmeres en qualsevol moment del seu dia a dia i que s'intentés promoure que ho fessin, ja que era important integrar les càmeres en el dia a dia de l'aula. Però la realitat del moment de la grup no permetia que això fos viable.

Per una banda, al ser final de curs els nens/es estaven duent a terme molts altres projectes a la vegada que els hi exigien molt de temps. Per una altra banda, la tutora va estar de baixa unes setmanes per temes personals i això va trencar també una mica el ritme.

Tenia la sensació de que es respirava certa saturació al grup, per la pressió del final de curs i la manca de temps per finalitzar els diversos projectes que tenien en marxa. I jo, no em sentia amb el dret de forçar o imposar que es prioritzés el projecte fotogràfic.

En certa manera, em semblava que els nens començaven a desconnectar-se, i això m'angoixava una mica i em generava dubtes de com seguir enfocant el projecte...

És per això que vam decidir canviar el format de les sessions, tenint en compte que a partir d'aquell moment, seria difícil disposar de tot el grup a l'hora. Vam creure que podia ser una bona idea aprofitar els dies que anés a l'escola per acompanyar als nens en el procés de fer les seves fotografies, ja que entre setmana no s'estaven podent generar aquells espais...Podia ser una oportunitat per fer un seguiment més individualitzat amb cadascun d'ells.

L'ACTE FOTOGRÀFIC

Durant dues sessions vam aprofitar per sortir a fer fotografies de manera individual o en petits grups, mentre la resta seguien a l'aula treballant en altres projectes.

Això va permetre generar espais més íntims amb ells, i poder fer un acompanyament més personalitzat. Plegats miraven la seva "carpeta de fotografia" on havien anat anotant les diverses reflexions sobre el projecte fotogràfic. Sobre l'emoció que havien triat fotografiar, començàvem a pensar en quins espais, persones o situacions podien reflectir allò que volien explicar...

Si era possible les anàvem a fotografiar en aquell moment, però si la situació que buscaven no es podia donar, ells s'havien d'encarregar de trobar el moment adequat per fer la foto durant la setmana.



SELECCIÓ DE LES IMATGES



A finals d'abril vam començar a plantejar de quina manera podíem anar tancant el projecte. Tot i que per diferents motius, no tots els nens havien pogut dedicar el mateix temps per obtenir les seves pròpies fotografies, i alguns d'ells n'havien pogut fer més que els altres, a nivell global, teníem un gruix important d'imatges que havíem anat generant entre tots.

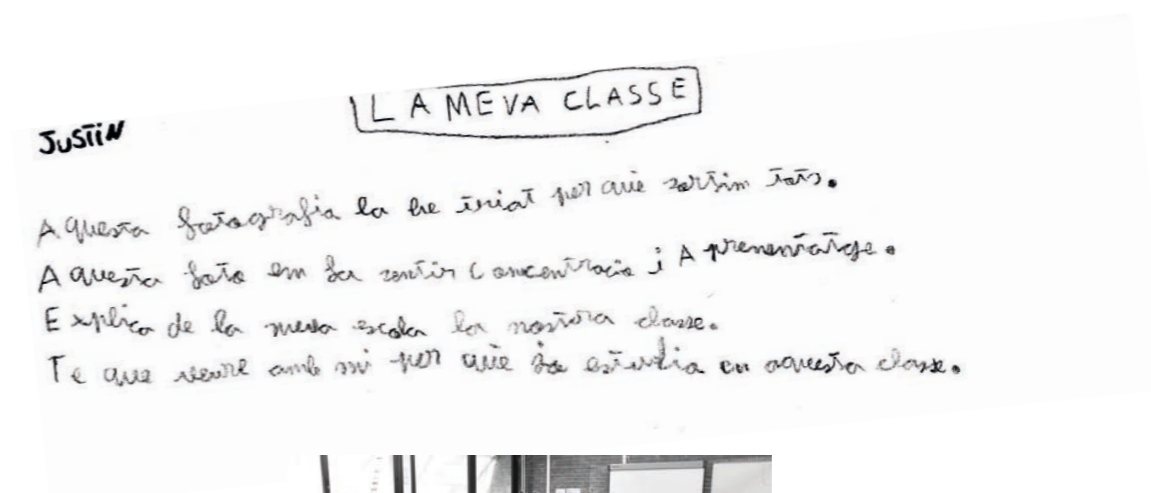
Vam decidir que no ens importava l'autoria de les imatges i que l'important era que el conjunt reflectia la mirada global del que era per ells la seva escola. Així que vam fer una tria de manera col·lectiva en la que van escollir les imatges més significatives i que millor els representaven.



ESCRIURE SOBRE LES FOTOGRAFIES

Després d'haver fet la selecció conjunta de les fotografies, van fer-ne una segona, però aquest cop de manera individual. Cadascú va triar les dues imatges més significatives a partir de les quals van escriure posteriorment respostes a les preguntes:

- Perquè has triat aquesta fotografia?
- Quines emocions o sentiments et fa sentir i perquè?
- Què explica de la teva escola?
- Què te a veure amb tu aquesta fotografia? Què hi veus de tu en ella?



CLOENDA DEL PROJECTE



L'última sessió la vam dedicar a compartir en forma de joc les imatges i reflexions que havien fet individualment. El joc consistia en anar llegint els textos i endevinant l'autor d'aquests. Posteriorment descobríem la imatge que l'acompanyava.

Vam començar a pensar, de quina forma podíem materialitzar el projecte, per tal de crear un objecte, que contingués totes les imatges que havíem fet. Volien poder endur-se a casa les imatges impreses d'alguna manera com a record de l'experiència viscuda.

Vam acabar fent una valoració conjunta on vam compartir les opinions i sensacions que havien viscut durant aquells últims mesos de projecte, reflexionant sobre tot el que havíem après i ens havia aportat l'experiència, les coses que no havien funcionat i les possibles millores.

Del seu aprenentatge, van d'estacar aspectes com: haver après que fer una fotografia "no és prémer el botó i ja està", que podem fotografiar des de diferents punts de vista, que les imatges transmeten sentiments (i que no sempre han de ser alegres), que les imatges tenen diferents significats segons la persona que les mira...

La majoria coincidien en que els hi hagués agradat començar el projecte a principis de curs, per així tenir més temps per a fer fotografies.



CONCLUSIONS

Sobre l'art participatiu

Abans de realitzar aquest projecte, sabia com n'era d'important que els projectes comunitaris s'adaptessin a les necessitats dels col·lectius i les escoles, aconseguint metodologies adients per a cada grup i moment, però fins que no es du a terme, no pots controlar tot el que t'aportarà, com tampoc conèixer les dificultats amb les que et pots trobar.

Al finalitzar-lo, he vist que hi ha moltes qüestions que s'han de tenir en compte, com plantejar-se com s'organitzarà l'aprenentatge, com es negociaran les sessions amb l'escola, quin serà el nivell de participació dels alumnes, quant temps requerirà, o quins seran els espais més idonis per a dur-lo a terme.

En definitiva, és essencial plantejar-se com s'organitzaran tots els elements que configuren un procés educatiu i que fan que esdevingui un aprenentatge.

Millores de l'experiència

A llarg d'aquesta experiència he viscut moments de tensió i d'incertesa, de no saber com avançar ni quines decisions prendre.

Ha estat un procés d'assaig i error, en el que hi ha hagut encerts en molts àmbits del projecte però també han sorgit imprevistos o objectius que m'havia marcat que no he pogut assolir, però amb els que he après a tenir en compte en futurs treballs. M'he hagut d'adaptar constantment a la realitat de la grup, replantejant cada sessió en funció de les necessitats que anava detectant i inclús redefinint els objectius i el rumb del projecte que en un inici m'havia marcat.

Per tal que la feina dels artistes educadors sigui efectiva, no és suficient amb aquests tinguin un bagatge com a artistes, sinó que són necessàries una sèrie de capacitats i habilitats com ara ser flexible, ser pacient, caminar al mateix ritme i sobretot saber mirar, escoltar, i estar atents en tot moment del que demana cada situació.

Cal tenir unes pautes marcades a priori, referents a la planificació del què i el com es

voldrà treballar a cada sessió, però els artistes educadors han d'adaptar-se a modificar-les sempre que sigui necessari.

Les característiques del grup amb el que treballem i les circumstàncies alienes que puguin sorgir durant el projecte no les podem tenir controlades, pel que hem de tenir en compte que hi haurà dies que no es podrà fer allò que havíem planificat.

És important fer partícips als infants en la presa de decisions per tant d'apoderar-los i creïn el seu propi projecte.

És interessant incorporar l'ús de metodologies dinàmiques, que incloguin el cos i el moviment a l'aula, per intentar fer el màxim atractiu possible el procés d'aprenentatge i que aquest esdevingui una experiència plaent.

El temps es un altre dels factors importants a tenir en compte. Aquest tipus de projectes requereixen de processos llargs, d'etapes i d'anar avançant a poc a poc i a foc lent... en projectes col·lectius és clau el vincle que s'estableix entre persones, i això requereix temps, perquè l'apropament i la confiança es vagin generant d'una manera natural.

La fotografia a l'escola

Com ja sabem, la fotografia s'utilitza en molts projectes d'art comunitari com a eina de transformació social. Utilitzar-la, com a eix central, en aquesta experiència, ha estat una oportunitat perquè els infants aprenguin el que comporta fer, mirar i pensar una fotografia. Han descobert que les imatges ens poden connectar amb emocions i que cadascú tenim el nostre punt de vista amb el qual mirem el món d'una manera diferent i única. Han descobert un nou llenguatge de comunicació.

A través de les fotografies que hem anat fent, els infants han pogut parlar de sentiments, de moments, de records, d'emocions... S'han generat espais de diàleg a través dels quals han pogut reflexionar sobre ells mateixos, la seva experiència a l'escola, permetent, així, construir la seva identitat i la del grup. Combinar l'escriptura amb les imatges els ha permès generar narratives i descobrir que la fotografia es també un art amb el que aprendre a explicar històries.

Davant dels resultats que he obtingut, em plantejo de quina manera es podria incloure la fotografia a les escoles i com les càmeres podrien passar a formar part del dia a dia de l'aula, permetent connectar les imatges i la creació de fotografies amb els continguts que estableix el currículum.

La fotografia es un llenguatge comú, que no cal dominar-lo, ni tenir un talent particular per poder-la gaudir. Qualsevol pot fer generar imatges de moments únics, quotidians o simplement curiosos per un mateix, que vol preservar pel futur. Sovint s'aconsegueix connectar amb emocions quan s'observen imatges de persones, llocs o situacions que representen part de la vida d'algú.

Considero que es tracta d'una eina molt útil per a treballar dins l'aula, ja que possibilita l'expressió i la comunicació. Pot resultar útil per compartir aspectes de la vida de cada infant a l'aula, i aconseguir aprofundir en les relacions socials entre els nens companys i que el mestre conegui altres aspectes dels seus alumnes.

La formació a Belles Arts

En aquest aspecte penso que la facultat de Belles Arts hauria de facilitar més espais de formació en educació i que s'hauria d'unir més la figura de l'artista amb la d'educador. La realitat és que molts dels estudiants de Belles Arts, acabarem treballant o relacionant-nos d'alguna manera, amb el món educatiu. Per tant, seria interessant que les facultats d'arts incloguessin als seus currículums assignatures relacionades amb l'educació, per tal de que els estudiants surtin més ben preparats.

Durant aquesta última fase de la carrera he pogut definir el meu camí en relació a la meua pràctica artística. L'apropament a l'art comunitari i dur a terme l'experiència fotogràfica a l'escola, m'ha ajudat a definir les meves inquietuds i aspiracions. Considero que l'art es una oportunitat de connexió amb els altres i per això m'agradaria, caminant en aquesta direcció, buscar noves oportunitats que em permetin seguir desenvolupant projectes artístics on l'art es posi al servei de la comunitat.

BIBLIOGRAFÍA

- Almagro, A. d., & Collados, A. (2013). Modos y grados de relación e implicación en las prácticas artísticas colaborativas Relaciones fluctuantes entre artistas y comunidades. *Creatividad y sociedad* (20), 8-14.
- Ardenne, P. (2006). *Un arte contextual. Creación artística en medio urbano, en situación, de intervención, de participación*. Murcia: Cendeac.
- Arnheim, R. (2001). *El poder del centro. Estudio sobre composición en las artes visuales*. Madrid: Akal.
- Bobadilla, S. (2017). *De artista de galería a artista comunitaria (Memoria para optar al grado de Bellas artes, UBa)*. Barcelona.
- Camnitzer, L. (2015). *Esfera Pública*. Consultat el 2 / Juny / 2018, a <http://esferapublica.org/nfblog/arte-y-pedagogia/>
- Camnitzer, L. (31 / 05 / 2017). ¿Que relación establece el arte con la educación y la educación con el arte? *Multimedia*, video. *Revista de arte contemporáneo Artishok*.
- Caso, A. ((s.d)). *Fotografía Participativa*. Consultat el 20 / 05 / 2018, a *Participativa*: <https://almudena-caso.com/fotografia-participativa/>
- Cleveland, W. (2002). *Mapping the Field: Arts-Based Community Development*. Consultat el 15 / 05 / 2013, a http://www.communityarts.net/readingroom/archivefiles/2002/05/mapping_the_fie.php
- Cubillos, E. (2012). *Ciudadanías en el límite. La fotografía participativa*. *Trabajo Social*, 14, 41-57.
- Elena Ferrero. *L'escola Baró de Viver. "No és una metodologia, és una mirada."* (30 / 05 / 2015). *Quadern d'idees*. Consultat el 7 / 05 / 2018, a <https://quenoensperdinlesformes.blogspot.com/2015/05/lescola-baro-de-viver-no-es-una.html>

- Ewald, W. (2011). ¿Cómo desarrollar propuestas colaborativas utilizando la fotografía? 211-223. (N. Peña, Entrevistador, & R. Pulso, Editor)
- Ferreiro, J. (2017). Entrevista a Jordi Ferreiro. A I.Torruella, Proposta educativa per a un grup de 3r d'ESO en l'assignatura visual i plàstica(Treball no publicat) Universitat de Barcelona. Barcelona.
- Gablik, S. (1995). Estética Conectiva: Arte Después del Individualismo. En LACY, S.(1995). Mapping the Terrain: New Genre Public Art. Seattle: Bay Press.
- Harding, D. (1995). Public Art in the british new towns. Article extret dePublic Art in the british new towns. Artículo aparecido en un CD sobre la historia de las new towns británicas elaborado por The Planning Exchange. Disponible en: <http://www.davidharding.net/article04/index.php> (consultat el 2-06-2018).
- Hernández, F. (2009). De que parlen els artistes quan duen a terme projectes artísticopedagògics? A A. C. Contemporànies, Accions Reversibles(Art, educació i territori) (p. 98-108). Vic: Eumo.
- Kattán, J. (2011). La fotografía como herramienta pedagógica y expresiva em procesos comunitarios. Entreates (6).
- Kester, G. (2004). Conversation Pieces. Community+Communication in Modern Art .
- Lazy, S. (1995). Mapping the Terrain: New Public Genre Art. Seattle: Bay Press.
- Liebmann, M. (2004). Art therapy for groups: A handbook of themes and exercises. Nueva York: Routledge.
- Oleachea, C. (2013). Transformación social y sociedad contemporánea. In A. y. Carnacea Cruz, Arte intervención y acción social. . La creatividad transformadora. (p. xx). Madrid: Grupo 5.
- Palacios, A. (2009). El arte comunitario: origen y evolución de las prácticas artísticas colaborativas. En Arteterapia – Papeles de arteterapia y educación artística para la inclusión social (Vol. 4).
- Review, 'Making Models' Exhibition (2 / 10 / 2013). <http://www.smh.com.au/entertainment/art-and-design/seeing-the-world-with-childrens-eyes-20131001-2uqmb.html#ixzz2gpqSZTzp> . Consultat el 2018
- Soler, S. (2016). La Fotografía como herramienta de intervención social. TFM Facultat de Pedagogia. Arte para la transformación social, la inclusión social y el desarrollo comunitario: Mediación Artística UB.
- Torres, A. (2009). La educación para el empoderamiento y sus desafíos. Sapiens. Revista Universitaria de Investigación , 10 (1), 100.
- Ulloa, E., Esesumaga, E., López, A., Mata, D., Pereira, S., & Maiztegui, C. (2018). "Con la Cámara a Cuestas": Aportaciones de la fotografía en procesos participativos de investigación-intervención. Forum: Qualitative Social research , 19 (1).
- Wang, C. (1990). Phototherapy Techniques: Exploring the Secrets of Personal Snapshots and Family Albums. Canadá: Phototherapy Center.
- Wang, C., & Burris, M. (1997). Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment. Health Education & Behavior.

Agraïments

Al Fernando, el meu tutor, per la seva dedicació, paciència i guia al llarg de tot el procés.

Al Marc Ibáñez per aportar-me sempre idees brillants.

A la Marta, l'Alba i la Tess per ajudar-me amb la revisió i redacció dels textos.

Al Marc Pallarès per aconsellar-me amb la maquetació i disseny.

A la Carol per la seva paciència al llarg d'aquests últims mesos.

A l'Eva per escoltar tots els meus dubtes i acompanyar-me en els moments d'eufòria i també en els més crítics.

A la meva família i amics pel seu suport.

A la Maica, directora de l'escola Baró de Viver, per creure en la meva proposta i donar-me l'oportunitat de dur-lo a terme.

A la Mònica, per la seva implicació i confiança en el projecte.

I, per damunt de tot, gràcies a tots els alumnes de la classe de 6è "Els enigmes del temps". Aquest projecte és d'ells i per ells.

